

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

Судочинство у мирових судах Волині у другій половині XIX ст. (сторінки однієї архівної справи)

У статті охарактеризовано процедуру провадження справ у мировому суді на Волині у другій половині XIX ст. На основі однієї архівної справи, простежено хід судового засідання та головні процесуальні норми.

Ключові слова: *судова реформа 1864 р., мирові суди, процес, позивач, свідки.*

У ході реформи 1864 р. в Російській імперії був запроваджений новий судоустрій, одним із елементів якого були мирові суди. Їх завдання полягало у врегулюванні соціальних конфліктів на основі законів та норм звичаєвого права, розгляді суперечок у спрощеному, пришвидшеному порядку з головною метою примирити сторони. При чому, за задумом законодавців, нові інституції повинні були вигідно відрізнятися від своїх попередників простою процедур, усністю, дешевизною, швидкістю і ефективністю правосуддя. Спробуємо на прикладі однієї цивільної справи з'ясувати наскільки провадження у мирового судді на Волині відповідало вищезазначеним прагненням укладачів статутів.

Мирові суди у Волинській губернії розпочали свою діяльність 1872 року. Так, 10 травня на своє перше розпорядче засідання зібрався Житомирський мировий з'їзд; у липні та серпні почали функціонувати Новоград-Волинський, Заславо-Острозький, Рівненський, Луцький, Володимир-Волинський, Овруцький, Ковельський, Дубенський, Старокостянтинівський, Кременецький з'їзди мирових суддів [1, арк. 3]. Загалом наприкінці 1872 р. на Волині діяло 11 з'їздів та 47 мирових дільниць. Поступово ця мережа розширювалась.

Наприкінці XIX ст. їх у Житомирському окрузі вже було вісім. Перші чотири були міськими, юрисдикція решти поширювалась на територію повіту. До п'ятої мирової дільниці належали Ушомирська, Барашівська, Горош-

ківська, Фасівська і північна частина Пулинської волостей [2, с. 162]. Вона обслуговувала 23658 жителів і територіально охоплювала 1098 кв. верст. Камера мирового судді знаходилась у м. Горошках, торговому центрі волості [3, с. 20]. Мировим суддею цієї дільниці у 1886-1912 рр. був Михайло Костянтинович Оліфін, вже немолодий статський радник, який походив із обер-офіцерської родини. Освіту він отримав у Демидівському юридичному ліцеї і на час свого призначення відслужив 20 років у відомстві Міністерства юстиції [4, арк. 1-4].

Кожного буденного дня о 10-й ранку суддя відчиняв свою камеру і розпочинав прийом відвідувачів. Прохачі звертались із різними клопотаннями: хто просив прийняти позовну заяву, інші – видати виконавчий лист у справі чи надати юридичну консультацію. Документація реєструвалась у спеціальних прошнурованих канцелярських книгах. Врешті о 13.00 прийом завершувався і М. Г. Оліфін переходив до розгляду призначених на сьогодні справ.

Засідання, як свідчать щорічні статистичні звіти, переважно були відкритими. Судова зала завжди була заповнена – тут були і репортери місцевих періодичних видань, і учасники наступних на черзі справ, і просто цікавий люд. Е. М. Берендтс зазначав, що публіку у камеру мирового судді приваблювала можливість побачити тут драму, дійові особи якої після завершення вистави не змивають гриму; драму, в якій наносять рану чи вбивають не

жартома, а всерйоз [5, с. 125]. На думку сучасника, відвідувачів у мировий суд вабило прагнення з'ясувати, як знайома їм особа раптом стає злочинцем, як кристалізується дія із непевної волі, як людина, що мала щасливу молодість і гарне майбутнє, через збіг обставин ставала на злочинний шлях, як бідність згубила чесне життя трудівника, підштовхнувши його до гріха [6, с. 126].

Як правило, за одне засідання суддя п'ятої дільниці розглядав 15-20 справ, в окремих випадках ця цифра сягала 30 [7, арк. 1-21]. Разом із тим, Міністерством юстиції було встановлено за норму для мирових суддів розглядати 10 позовів на день [8, арк. 10]. Згідно звіту волинського губернатора, така завантаженість мирових судів була обумовлена складною економічною ситуацією та специфічним географічним розташуванням губернії, строкатістю населення краю, яке різнилося віросповіданням та етнічним походженням, побутовими умовами проживання [9, арк. 56 зв.]. М. Г. Оліфін завершував роботу о 17.00-18.00 годині, залежно від кількості розглядуваних справ.

В один із таких службових днів, 6 червня 1889 р., до мирового судді п'ятої дільниці звернулася міщанка Фотинія Мастеренко із позовом. Із цього документу випливало, що вона вже три роки перебувала у законному шлюбі із Микитою Мастеренком і вони мали двох спільних дітей. Проте її чоловік рік назад залишив сім'ю і відтоді не надавав їм ніякого фінансового утримання. При цьому, як зазначає позивачка, навіть для досить скромного прожиття родини необхідно щорічно витрачати по 50 руб. сріблом. Враховуючи наведені факти, міщанка просила стягнути з чоловіка зазначену суму у судовому порядку і для підтвердження позову посилалась на покази трьох свідків [10, арк. 1-1 зв.].

Суддя уважно переглянув позовну заяву і повернув її Ф. Мастеренко. Він пояснив, що відповідно чинного законодавства, потрібно сплатити гербовий (з розрахунку 1% від заявленої суми позову) і листовий (10 коп. за аркуш) збори [11, арк. 19], [12, с. 18]. Лише у такому разі її справа буде прийнята до провадження. Жінка заплатила 60 коп. судового

мита секретарю і той наклеїв на документ погашені марки належного номіналу. Потім суддя зареєстрував позов у книзі вхідної документації і призначив судові засідання на 18 червня 1889 р. [13, арк. 3] Всім учасникам справи були розіслані повістки із зазначенням приводу та часу явки до суду.

Відповідач у справі, селянин Микита Мастеренко проживав у с. Довжик Пулинської волості Житомирського повіту – невеличкому поселенні, розташованому за 19 верст від м. Горошки. Отримавши від поліцейського урядника повістку, М. Мастеренко надіслав мировому судді відзив, в якому просив відкласти судові засідання аби мати змогу представити своїх свідків та докази. Суддя його прохання задовольнив і переніс розгляд справи на 18 липня 1889 р. [14, арк. 4]

У призначений час учасники процесу з'явилися до камери мирового судді, яка розташовувалась у центрі містечка, на будівлі якої була вивіска: «Присутственная камера мирового судьи пятого участка Житомирского судебного мирового округа». Зайшовши до передпокою, відвідувачі потрапляли у кімнату, умебльовану шафою із вішалками для верхнього одягу та кількома лавками [15, арк. 36]. Варто зазначити, що люди, викликані на певну годину до суду, змушені були чекати годину-дві, поки розпочнеться розгляд їх суперечки. Це обумовлювалось об'єктивними причинами, адже складно було передбачити наскільки розтягнеться судові провадження щодо попередніх позовів. Виходячи із цього, суддя викликав учасників всіх призначених до розгляду на один день справ однаково – на 13.00.

Така практика викликала людські зрозумілі нарікання. Тому у вересні 1905 р. на місця був розісланий указ Сенату, де мировим суддям рекомендувалось викликати до суду на початок судових засідань лише учасників перших на черзі справ. Для явки решти осіб призначати ту годину, коли приблизно може розпочатись розгляд саме їх позовів [16, арк. 75 зв.].

Дочекавшись оголошення про початок судового засідання, учасники процесу входили до камери мирового судді, просторої зали, яка зазвичай виглядала наступним чином. При

вході справа на фарбованій естраді стояв великий дубовий стіл, вкритий червоною тканиною із золоченою торочкою, і букове крісло; над ними на стіні висів портрет імператора з короною у червоній рамі; трохи далі у куті був ще один стіл, вкритий зеленою тканиною, – для секретаря суду [17, арк. 36]. Безпосередньо перед місцем судді стояли два лаковані попітри для сторін процесу, за ними у два ряди були розставлені шість лавок для публіки. При вході зліва попід стіною стояли 12 стільців для свідків. На вікнах висіли точені дерев'яні карнизи і широкі парусинові штори, на стінах вздовж зали – невеликі лампи. На столі судді стояв металевий підсвічник, графин із водою, чорнильний набір із сірого мармуру, срібний хрест і Євангеліє для приведення свідків до присяги [18, арк. 36 зв.].

Як зазначає Едуард Берендтс, естетика зали судових засідань відіграла значну роль у формуванні позитивного образу судді і здійснюваного ним судочинства. Все це у поєднанні із публічністю, усністю, правом сторін живо давати пояснення та відстоювати свою позицію справляло незабутнє враження. «Кто хоть раз бывал в залах суда в дни и часы судебных заседаний, тот не забудет того своеобразного чувства, которое он испытывал собственными глазами видя и собственными ушами слыша все то, что происходило перед ним», – згадував сучасник [19, с. 125].

Коли всі займали свої місця, до зали входив суддя – чиновник у білому кітелі з відкладним коміром і плечовими знаками, чорних штанах з золотими лампасами, сірих шовкових рукавичках і чорному з білим верхом кашкеті. На ньому обов'язково був посадовий знак мирового судді – позолочена медаль з надписом: «Мировой судья 1864 г., 20 ноября» на бронзовому ланцюжку [20, с. 130]. Така специфічна форма покликана була ідентифікувати чиновника відомства Міністерства юстиції серед інших і водночас виокремити його в уявленні простого люду від служителів старого дореформеного суду.

Судове засідання розпочиналось перевіркою присутності сторін справи та свідків. При цьому виявилось, що відповідач і свідки з'явилися, а от позивачка була відсутньою. Але

оскільки у своєму позові вона просила не відкладати розгляд справи навіть у випадку її неявки, то засідання тривало далі. Суддя зачитав позов Фотинія Мастеренко і надав слово відповідачу [21, арк. 6].

Микита Мастеренко провини не визнав і надав суду власні пояснення. Він дійсно 1886 р. одружився із позивачкою і вони прожили разом один рік, тоді народилась їх спільна донька Варвара. Незабаром без пояснення причин його дружина покинула шестинедільне немовля і невідомо куди зникла. Згодом вона повернулась, вибачилась, але через три місяці знову залишила дитину і втекла. Перебуваючи у самовільній відлучці більше восьми місяців, жінка вела розпутне життя і народила поза шлюбом ще одну дитину. Потім разом із братами вона прийшла до відповідача додому і забрала речі, проте доньку Варвару залишила. При цьому родичі Фотинії словесно ображали і погрожували йому побоями. М. Мастеренко робив спроби примиритись із дружиною, але марно. На момент розгляду справи малолітня Варвара жила з батьком, а інша дитина – Ксенія – перебувала із матір'ю [22, арк. 6 зв.].

Після виступу відповідача, суддя перейшов до опитування свідків. За законом, перед тим як свідчити вони зобов'язувались скласти присягу перед духовною особою їх віросповідання [23, с. 313]. Саме для таких випадків щорічно на розпорядчому засіданні мирового з'їзду затверджувався розпис чергувань священиків по мирових дільницях [24, арк. 5]. Присяга була надзвичайно дієвим аргументом у повсякденному житті, оскільки вона освячувалась іменем Бога, тісно перепліталась із моральними нормами тогочасного суспільства [25]. На вагомості присяги, зокрема для селянства, наголошує і М. В. Громико, відзначаючи, що невиконання даного слова вважалося великим гріхом і соромом [26]. Разом із тим, за відсутності священика законодавець наділяв мирового суддю правом допитувати свідків і без неї, але з підпискою про обов'язковість підтвердження вказаних ними фактів під присягою на вимогу однієї із сторін [27, с. 313]. Так сталося і у розгляданому випадку.

Після підписання присяжного листа учасниками процесу, мировий суддя перейшов до їх опитування. Спочатку дали слово свідкам позивачки, у якості яких виступали її брати. Вони показали, що Ф. Мастеренко сім'ї не полишала, а навпаки, це чоловік покинув свою дружину з дітьми, а зараз намагається виправдатись і говорить неправду [28, арк. 6 зв.]. Інші викликані до суду особи (сусідка Мастеренків М. Якимчук та місцевий соцький В. Кравець) підтвердили слова відповідача, зазначивши, що його дружина довгий час не жила з ним і не піклувалась про дитину, а недавно з'явилась, посварилась з чоловіком, забрала речі і пішла геть [29, арк. 7]. Секретар записував покази і потім запросив очевидців ознайомитись із протоколом і підписати його. З одного боку, це було прогресивним моментом мирового судочинства, бо усувало можливість фальшування доказів чи підтасовку обставин справи. З іншого – переважна більшість учасників процесу були безграмотними, тому секретар зачитував їм протокол, а мировий суддя у разі їхньої згоди ставив власний підпис, засвідчуючи достовірність викладених фактів.

Завершивши опитування свідків, суддя приступив до винесення вироку, коротко записуючи основні його пункти у протокол засідання. Потім він зачитав своє рішення, яке складалось із двох частин – мотиваційної і резолютивної. У першій суддя пояснював мотиви і законодавчі норми, на які спирався при розгляді цієї суперечки. У даному випадку вирішальними були такі факти: по-перше, покази свідків суперечили один одному, по-друге, на користь позивачки свідчили її рідні брати, що дозволяло піддати сумніву їх свідчення, по-третє, інших доказів своєї правоти

позивачка не надала. На основі вказаних обставин, суд постановив через бездоказовість у позові Фотинії Мастеренко відмовити [30, арк. 7]. Після цього М. Г. Оліфін пояснив, що рішення є неостаточним і його можна оскаржити протягом двох тижнів, подавши йому ж апеляційний відзив. Ця справа була однією із сотень справ, які доводилось щорічно розглядати мировому судді п'ятої дільниці Житомирського округу.

Таким чином, на прикладі розглянутої справи можемо констатувати наступне. Існувала чітка процедура провадження справ мировим суддею, законодавчо врегульована і максимально наближена до судів загальної юстиції. Про останнє свідчать деякі характерні риси судового процесу, такі як: письмове оформлення матеріалів справи, сплата мита. Зазначені обставини явно суперечили задуму укладачів статутів, проте були об'єктивно обумовлені. Письмова форма була необхідна, щоб сторони могли у подальшому реалізовувати своє право на оскарження вироків у вищих інстанціях. Крім того, це давало змогу час від часу проводити ревізії мирових дільниць, виявляти і усувати процесуальні помилки. Запроваджуючи норму про обов'язковість сплати мита, уряд прагнув знайти додаткове джерело фінансування мирових установ. Разом із тим, зазначені збори були невеликими і тому не заважали місцевим жителям здійснювати право на судовий захист своїх законних інтересів. Публічність, естетика судових засідань, жива участь у розгляді справи впливали на правосвідомість учасників провадження, формуючи у них повагу до закону і суду, а сам мировий суд ставав школою правової освіти широкого загалу.

Джерела та література

1. Державний архів у Житомирській області (далі – Держархів у Житомирській обл.), ф. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 3.
2. Памятная книжка Волынской губернии на 1893 г. / сост. Под ред. И. Ф. Мацкевича – Житомир, 1893. – 332 с.
3. Баран О. Будуючи майбутнє – вивчи минуле / О. Баран // Горошківщина – перлина українського Полісся: краєзнавча хрестоматія Володарськ-Волин-

ського району Житомирської області / упоряд. О. С. Голяченко – Житомир, 2005. – 128 с. – С. 20.

4. Держархів у Житомирській обл., ф. 167, оп. 1, спр. 93, арк. 1-4.

5. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с. – С. 125.

6. Там само. – С. 126.
7. Держархів у Житомирській обл., ф. 167, оп. 1, спр. 275, арк. 1-21.
8. Держархів у Житомирській обл., ф. 167, оп. 1, спр. 221, арк. 10.
9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 442, оп. 50, спр. 230, арк. 56 зв.
10. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 1-1 зв.
11. Держархів у Житомирській обл., ф. 169, оп. 1, спр. 1012, арк. 19.
12. Устав о гербовом сборе, высочайше утвержденный 17 апреля 1874 г. – Киев, 1874. – 36 с. – С. 18.
13. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 3.
14. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 4.
15. Державний архів у Волинській області (далі – Держархів у Волинській обл.), ф. 292, оп. 1, спр. 72, арк. 36.
16. Держархів у Житомирській обл., ф. 169, оп. 1, спр. 1012, арк. 75 зв.
17. Держархів у Волинській обл., ф. 292, оп. 1, спр. 72, арк. 36.
18. Там само. – арк. 36 зв.
19. Берендтс Э. Н. Связь судебной реформы с другими реформами императора Александра II и влияние ее на государственный и общественный быт России / Э. Н. Берендтс – Петроград: Сенатская типография, 1915. – 202 с. – С. 125.
20. Учреждение судебных установлений. Свод законов, правил, распоряжений и разъяснений, относящихся до учреждения судебных установлений и судебного управления / сост. под. ред. С. Г. Громачевского – СПб., 1897. – 293 с. – С. 130.
21. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 6.
22. Там само. – арк. 6 зв.
23. Полное собрание законов Российской Империи (далее - ПСЗ), собр. 2-е – СПб, 1864. – Т. XXXIX. – Отд. второе – 41477. – С. 313.
24. Держархів у Житомирській обл., ф. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 5.
25. Шандра В. С. Законодавче врегулювання тексту присяги (початок XVIII – середина XIX століть): формула присяги / В. С. Шандра – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2007_12/S389-402.pdf
26. Громько М. В. Мир русской деревни / М. В. Громько – Москва, 2005. – Режим доступа: http://statehistory.ru/books/Marina-Gromyko_Mir-russkoj-derevni/
27. ПСЗ, собр. 2-е – СПб, 1864. – Т. XXXIX. – Отд. второе – 41477. – С. 313.
28. Держархів у Житомирській обл., ф. 172, оп. 1, спр. 116, арк. 6 зв.
29. Там само. – арк. 7.
30. Там само. – арк. 7.

Виктория Панченко

**Судопроизводство в мировых судах на Волини во второй половине XIX века
(по страницам одного архивного дела)**

В статье охарактеризовано процедуру производства в мировом суде на Волини во второй половине XIX века. На основе одного архивного дела описан ход судебного заседания и главные процессуальные нормы.

Ключевые слова: судебная реформа 1864 г., мировые суды, процесс, истец, свидетели.

Victoria Panchenko

**Judicial trial in peace's courts of Volyn in the second half of 19th century
(turned pages of one archive case)**

In the article it characterizes procedure of judicial trial in peace's courts of Volyn in the second half of 19th century. Based on materials of one archive case, it retraced course of judicial session and main process norms.

Key words: judicial reform of 1864, peace's courts, process, plaintiff, witnesses.

